

*Tidskrift för
politisk filosofi*

Nº 3 2025 — årgång 29

Bokförlaget *Thales*

↓ Recension

Forskningsetik på svenska

FORSKNINGSETIK HAR VARIT på tapeten i den svenska offentliga debatten under de senaste åren på ett sätt som kan verka förvånande. Man får förstå detta mot bakgrund av åtminstone tre sammanlänkade företeelser: För det första Macchiariniskandalen på Karolinska institutet från 2016 och dess rättsliga och politiska efterverkningar (Asplund 2021). För det andra den nya lagstiftningen om hur vetenskaplig oredlighet ska förstås och utredas och inrättandet av myndigheten Nämnden för prövning av oredlighet i forskning, Npof, från 2020. Denna nyordning innebär bland annat att lärosätena inte längre ska utreda sig själva vid misstänkta fall av fabricering, förfalskning och plagiering i forskning. För det tredje den osäkerhet som rått i kölvattnet av skärpningen 2019 av Lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor och ett antal uppmärksammade åtal-sanmälningar – något som bland annat resulterade i en debattartikel med krav på förändring av etikprövningssystemet, undertecknad av inte mindre än 2 489 forskare (Dagens Nyheter 2023). Den kritiken kom framför allt från forskare inom humaniora och samhällsvetenskap som menade att lagen inte var ändamålsenlig för deras typ av forskning. Regeringen tycks ha lyssnat och förändringar är på gång.

Oavsett hur dessa förändringar artar sig kommer det att finnas ett stort och ökande behov av vägledning och utbildning för forskare. Flertalet lärosäten har idag någon form av undervisning i forskningsetik, kanske främst för doktorander och studenter på masterprogram och motsvarande, men också i viss mån för seniora forskare. Det finns alltså ett behov av läroböcker och annan litteratur på området som är anpassade till en svensk kontext. Det är kanske särskilt angeläget då det svenska systemet för etikprövning och hantering av oredlighet skiljer sig från hur det ser ut på de flesta andra håll i världen, i och med att ärendena i större utsträckning än annorstädes hanteras genom lagstiftning och myndighetsbeslut och inte av forskarsamhället och

lärosätena internt. Det innebär att en del av de handfasta råden behöver vara specifikt svenska. På senare tid har vi fått en handfull böcker av den karaktären.

Sedan många år finns Gert Helgessons bok som kort och gott heter *Forskningsetik* (Helgesson 2015). Helgesson är filosof och professor i medicinsk etik vid Karolinska institutet och den första upplagan av boken kom ut redan 2006. Helgessons bok kännetecknas av att vara resonerande och tillhandahåller mycket av forskningsetikens filosofiska underbyggnad. Här finns även rik historisk bakgrund till forskningsetisk reglering, inklusive införandet av den svenska etikprovningssystemet. De resonerande och filosofiska delarna står sig väl ännu tio år efter bokens senaste upplaga. Däremot har så mycket hänt sedan dess i fråga om reglering och policy att boken som helhet nu måste betraktas som daterad. Samma sak gäller för övrigt i viss mån för den bok Helgesson skrivit tillsammans med Stefan Eriksson, *Publiceringsetik* (Eriksson och Helgesson 2013). Den har vissa beröringspunkter med Helgessons egen bok och behandlar frågor om författarskap i detalj.

I Sara Eldéns *Forskningsetik: Vägoval i samhällsvetenskapliga studier* (Eldén 2020) är tyngdpunkten helt på samhällsvetenskap, och det är välkommet. En stor del av den moderna forskningsetiska debatten – och regleringen – har sitt ursprung i medicinsk forskning, och spåras ofta tillbaka till den rättegång i Nürnberg efter Andra världskriget där ett tjugotal nazistiska läkare och officerare ställdes inför rätta för en del av de omänskligt grymma experiment som utfördes i koncentrationslägren. Ett resultat av rättegången var den så kallade Nürnbergkoden, där man bland annat betonade den numera välkända idén om informerat samtycke.

Sara Eldén är sociolog och universitetslektor i Lund. Premissen i hennes bok är att samhällsvetenskaperna, inte minst de som använder kvalitativa etnografiska metoder, skiljer sig från naturvetenskap och, inte minst, medicinsk forskning, på ett sätt som gör att etablerade etiska principer är både begränsande och etiskt kontraproduktiva. Särskilt gäller det principerna som de tar sig uttryck i etikprovning. Här har boken ett närmast polemiskt inslag, riktad mot det svenska etikprovningssystemet (med flitiga referat av två artiklar av David Wästerfors och Malin Thor Thureby). Även om det sakligt sett kan

finnas skäl för åtminstone en del av den kritiken kan man fråga sig hur konstruktivt detta är i en lärobok.

Eldéns huvudintresse är specifikt forskningsetik i en ganska begränsad mening, nämligen »de etiska frågor som berör dem som medverkar i forskningen, och relationen mellan dessa och forskaren» (s. 19). Därför, menar hon, tar hon inte upp frågor om vetenskaplig oredlighet och fusk. Sådana frågor – som hör till »forskaretiken» – tangeras dock, och det hade varit intressant om Eldén hade berört dem djupare.

Boken har flera förtjänster. Bland dem märks den starka historiska förankringen och det praktiktäna förhållningssättet. Laud Humphreys (ö)kända studie *Tearoom Trade*, om homosexuella möten på offentliga toaletter, och Stanley Milgrams lydnadsexperiment är två av flera värdefulla, narrativt utförliga åskådningsexempel. Andra kommer från Eldéns egen forskning.

Eldén har den uttryckliga ambitionen att »lyfta diskussionen om etik i forskning till att bli en diskussion om *levande etik*: hur etik och etiska ställningstaganden inte går att skilja från frågor om vad som är kunskap eller kunskapens och vetenskapens roll och plats i samhället» (s. 17, Eldéns kursivering). Det är värdefullt. Dessvärre är den filosofiska diskussionen påfallande ytlig. Det är för all del nödvändigt och önskvärt att vara koncis i en lärobok, men just här innebär det ett problem. Eldéns diskussion av olika normativa etiska teorier är så kortfattad att den mystifierar mer än upplyser, bland annat genom en bristande insikt i relationen mellan normativ och tillämpad etik. Det här resulterar i ett resonemang om etikprövning: »Känslan är snarare att man examineras: etik blir, efter deontologisk modell, en fråga om att göra rätt eller fel enligt lagar och regler, och alla faktiska nyanser riskerar att försvinna» (s. 151). Men problemet har mycket lite att göra med deontologisk etik och dess eventuella tillkortakommanden: det handlar om problemet med juridifiering och inte om pliktetik.

Där Eldén i stort sett avstår från att ta diskutera oredlighetsfrågor gör Niclas Månsson och Lena Johansson Westholm precis tvärtom i *En handbok i forskningsetik: Att motverka plagiering, fabricering, förfälskning och annan oredlighet* (Månsson och Johansson Westholm 2023). Även denna bok är utgiven på förlaget Studentlitteratur, och den bygger på en forskningsetikkurs för doktorander vid dåvarande Mälardalens högskola. Månsson är pedagogikprofessor vid Söder-

törns högskola och Johansson Westholm är lektor i miljöteknik vid Mälardalens universitet, och de har båda erfarenhet av etikprovning och rådgivning.

I separata kapitel tar författarna upp etikprovning, oredlighet, publiceringsetik och forskarhandledning. Kapitlen inleds med korta sammanfattningar i fetstil. Här finns också sedvanlig historisk bakgrund och ett kapitel om etisk teori, som för övrigt citerar både Helgesson (2015) och Eldén (2020), där man tar upp tre etiska traditioner: deontologisk, teleologisk (läs: konsekvensetik) och dygdetik. Här blir det direkt tokigt. När man skriver – med hänvisning till Eldén – att »[o]m det rätta genereras genom att följa det kategoriska imperativet är det ... inte möjligt att utföra interventioner inom exempelvis klinisk psykologi eftersom det kan förorsaka ett visst lidande om en människa ses enbart som ett medel för den forskning som ska utföras och inte som ett mål i sig» (s. 24) är det ganska halsbrytande. Det efterföljande resonemanget gör det inte bättre: »Om en forskare vill undersöka hur olika trauman ligger bakom psykisk ohälsa hos vissa personer genom att utsätta dem för experiment, finns det risk att dessa personer kommer att uppleva en viss grad av smärta, vilket inte är acceptabelt eftersom personerna används som ett medel för forskarens resultat.» (s. 25). Men inte ens den mest inbitna kantian skulle hävda något sådant. Personerna behandlas ju inte *endast* som medel. Jo, det är en kortfattad lärobok för icke-filosofier och förenklingar är naturligtvis nödvändiga. Men det måste också vara rätt. Dock rör sig författarna vidare och sätter in forskningsetiken i en kontext av professionsetik, även om det är oklart hur de skiljer på professioner och legitimationsyrken. Denna diskussion är värdefull. I de mer handfasta kapitlen fungerar författarnas koncisa framställning bättre, och man hamnar på en lämplig nivå. Kapitlet om publiceringsetik är riktigt bra. Det sista kapitlet sticker ut eftersom det behandlar relationen mellan doktorand och handledare. Ett sådant kapitel är på sin plats i en bok som främst riktar sig till doktorander, och går bortom vad som normalt faller under begreppet vetenskaplig oredlighet i sväv mening, d.v.s. fabricering, förfalskning och plagiering.

Därmed är vi framme vid den publikation i samlingen som garanterat kommer att få störst betydelse i akademien – Vetenskapsrådets nya utgåva av *God forskningssed* (Vetenskapsrådet 2024). Det är en ny

och kraftigt omarbetat version av en skrift som kommit ut i flera olika upplagor sedan 2005. Den senaste versionen kom 2017 och var när den ersattes föråldrad. Skriften ersätter även den gamla *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*, som gavs ut av dåvarande Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) redan 1990. Efter en viss fördröjning föreligger skriften nu även i engelsk översättning. Den som hållit i pennan är Jonas Åkerman, samordnare för forskningsetik vid Stockholms universitet och även sekreterare i SUHF:s expertgrupp för etik.

Sedan många år finns publikationen inte i tryckt format utan endast som fritt nedladdningsbar pdf. Det är utmärkt, och det digitala formatet möjliggör snabba uppdateringar vid behov, och sådana behov är uppenbara, inte minst som resultat av utvecklingen på AI-området som skakat om en del självklarheter vad gäller frågor om både fabricering och författarskap. Detta kräver dock att uppdateringarna faktiskt görs, och där har VR hittills tyvärr varit alltför senfärdiga.

I och med att boken är gratis blir en jämförelse med förlagsutgivna läroböcker inte riktigt rättvis. *God forskningssed 2024* är inte heller en renodlad lärobok utan en kombination av diskussionsunderlag, lärobok, uppslagsverk och normkälla. VRs betydelse i det svenska akademiska landskapet inte minst som finansjär gör att vi kan räkna med att den här skriften kanske ännu mer än tidigare kommer att fungera som ett slags forskningsetisk riksläkare. Och det kommer den förmodligen att göra ganska bra. I jämförelse med tidigare utgåvor är texten mycket väl genomarbetad.

Som normkälla följer texten den europeiska ALLEA-kodexen (ALLEA 2023) mycket nära. I linje med denna pragmatiska hållning har man också avstått från mer ingående resonemang om etisk teori. I stället har man ett kapitel om ramar och utgångspunkter för god forskningssed (kap. 2). Där utgår man dels från ALLEAs principer om tillförlitlighet, ärlighet, respekt och ansvar, dels från fyra olika intressen: Forskningsintresset, skyddsintresset, öppenhetsintresset och förtroendeintresset. Det pragmatiska förhållningssättet återspeglas i avsnittet om skyddsintresset, mer specifikt om forskning på människor där man betonar fyra biomedicinska mellannivåprinciperna (att inte skada, att göra gott, att respektera autonomi och att upprätthålla rätt-

visa) snarare än att presentera dilemman där pliktetik ställs mot konsekvensetik. I det här sammanhanget tror jag att det är ett klokt val.

I boken finns ett antal rutor av tre slag, som signaleras med olika symboler: En balansvåg för lagar och juridik, en tankebubbla för diverse instuderings- och reflektionsfrågor, och en VR-logga för information om VRs krav på forskning som finansieras därifrån. Ett antal case för diskussion har samlats i kapitel 8, som även innehåller en arbetsgång för etisk analys som ansluter till Helgesson (2015). Casen är både utförliga och välskrivna, bland annat på så sätt att de inte har uppenbara lösningar utan innehåller genuina problem. De kommer att vara användbara för oss som undervisar i ämnet.

Några av casen, inte minst ett som handlar om samverkan och konstnärlig forskning, berör en pågående förändring som inte går att blunda för, och som också varit föremål för intensiv debatt den senaste tiden: Vetenskapens oberoende och möjliga politisering. En del av den forskningsetiska diskussionen har tagit sin utgångspunkt i en underförstådd överenskommelse mellan forskningen och det omgivande samhället, som ungefär går ut på att vetenskapen levererar resultat och expertis som kommer samhället till nytta på olika sätt, och för att åstadkomma detta behöver offentliga resurser nyttjas – d.v.s. skattemedel anslås till forskning. Forskarna måste också åtnjuta ett mått av frihet och öppenhet, och det krävs att tillräckligt många människor har tillräckligt förtroende för vetenskapen. I gengäld tar forskarna ansvar för vad de gör. (Ett representativt resonemang återfinner man exempelvis i en klassisk lärobok i ämnet, Resnik 1998, s. 64). Den här modellen presenterades efter Andra världskriget i Vannevar Bush' rapport till president Truman, *Science: The Endless Frontier* (Bush 1945). Den ledde till inrättandet av National Science Foundation och liknande system har varit framträdande i västvärlden sedan dess. Denna överenskommelse är nu hotad, vilket visas inte minst av Trumpadministrationens attacker på delar av vetenskapssamhället. Vi har ännu inte sett vad detta kommer att resultera i på längre sikt. Men en kvalificerad gissning är att frågor om vetenskapens relation till politiska aktörer och det omgivande samhället kommer att få en mer framträdande plats även i den svenska forskningsetiska diskussionen framöver. Forskningsetik, forskningspolitik och privatmoral är svåra att hålla isär. Jag hoppas och tror att dessa frågor kommer

att få större utrymme i kommande litteratur inom området än vad de har idag. →

Per Sandin

Referenser

- ASPLUND, KJELL (2021) *Fuskarna: Om Macchiarinis och andras svek mot vetenskapen*, Stockholm: Fri tanke.
- BUSH, VANNEVAR (1945) *Science: The Endless Frontier*, 75th Anniversary Edition, National Science Foundation 2020. Tillgänglig online på: https://nsgov-resources.nsf.gov/2023-04/EndlessFrontier75th_w.pdf (nedladdad 22 augusti 2025).
- Dagens Nyheter (2023) »Systemet för etikprövningar ett akut hot mot forskningen», DN Debatt, 16 maj 2023.
- ELDÉN, SARA (2020) *Forskningsetik: Vägval i samhällsvetenskapliga studier*, Lund: Studentlitteratur.
- ERIKSSON, STEFAN och HELGESSON, GERT (2013) *Publiceringsetik*, Lund: Studentlitteratur.
- HELGESSON, GERT (2015) *Forskningsetik*, Andra upplagan, Lund: Studentlitteratur.
- MÅNSSON, NICLAS och JOHANSSON WESTHOLM, LENA (2023) *En handbok i forskningsetik: Att motverka plagiering, fabricering, förfalskning och annan oredlighet*, Lund: Studentlitteratur.
- RESNIK, DAVID B. (1998) *The Ethics of Science: An Introduction*, New York: Routledge.
- Vetenskapsrådet (2024) *God forskningssed 2024*. <https://www.vr.se/analys/rapporter/vara-rapporter/2024-10-02-god-forskningssed-2024.html>